

นวัตกรรมทางสังคมของพระสงฆ์ในสถานการณ์โควิด-19 *

Social Innovation of Monks during the Pandemic of COVID-19

ชญาพัฒน์ เลิศอำนาจกิจเสรี

Chayapadhana Loetamnatkitseri

มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา

Phranakhon Si Ayutthaya Rajabhat University

E-mail: chayapadhana@aru.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับสถานการณ์โควิด-19 ทุองค์การ สถาบันได้รับผลกระทบจากโรคระบาดนี้ รวมถึงสถาบันทางพระพุทธศาสนาที่มีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทย ในด้านการเป็นศูนย์กลางบริการการศึกษา เป็นแหล่งส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม เป็นที่สร้างเสริมคุณธรรมจริยธรรม เป็นที่พึ่งทางใจแก่คนในชุมชนก็ได้รับผลกระทบเช่นกัน จากภาวะวิกฤตนี้ จำเป็นที่สถาบันทางพระพุทธศาสนาต้องดำเนินการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำเนินกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาของวัดและพระสงฆ์ให้เป็นไปด้วยความราบรื่นและให้สอดคล้องกับภารกิจตามหลักคำสอนขององค์สัมมาสัมพุทธเจ้า จากการศึกษาพบว่า สถานการณ์โควิด-19 ที่เป็นวิกฤตก่อให้เกิดนวัตกรรมทางสังคมของวัดหรือพระสงฆ์ในการปรับตัวและริเริ่มภารกิจในรูปแบบใหม่ คือ ด้านศาสนศึกษามีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการเรียน การสอนจาก Onsite มาเป็น Online ด้านสาธารณูปการ การส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม ก็เป็นการบูรณะซ่อมแซมโบราณสถาน โบราณวัตถุเตรียมความพร้อมเมื่อผ่านพ้นสถานการณ์โควิด-19 ด้านการเผยแผ่เปลี่ยนรูปแบบจากเชิงรับมาเป็นเชิงรุก เช่นกิจกรรมคุยกับพระ การเทศนาออนไลน์แบบสดโดยใช้เฟสบุ๊ก การแจกหนังสือธรรมะผ่านทางเว็บไซต์ ด้านสาธารณสงเคราะห์ การเป็นที่พึ่งทางใจแก่คนในชุมชน มีการช่วยเหลือประชาชนที่เป็นรูปธรรม เช่นตู้ปันสุข การจัดทำโรงทานเดลิเวอรี่ โดยจัดหน่วยรถเพื่อนำทานนั้นไปมอบให้ที่บ้าน การใช้สถานที่วัดเป็นจุดคัดกรองและฉีดวัคซีน แต่ยังมีประเด็นที่ต้องพัฒนาอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะในด้านบุคลากร ควรมีการสนับสนุนพระสงฆ์ให้เรียนรู้เทคโนโลยีเพื่อการพัฒนา การเปิดใจเรียนรู้สิ่งใหม่ รวมทั้งแนวทางการบริหารจัดการในแต่ละวัด

คำสำคัญ: นวัตกรรม, พระสงฆ์, บทบาทของวัด, โควิด-19

* Received April 13, 2022; Revised June 30, 2022; Accepted June 18, 2022

Abstract

This academic article was related to COVID-19 situation, all organizations and institutions have been affected by this pandemic. Including Buddhist institutions, which have played an important role for Thai society since the old age in terms of being an educational center, a source of cultural promotion and being a mental refuge for people in the community. Due to this crisis, it is imperative that Buddhist institutions must manage its changed so that the Buddhist activities can be carried out smoothly. The study found that COVID-19 situation was initiated social innovation from the temple or monks daily activities adaptation. In terms of being an educational center, there has been a change in learning and teaching style from Onsite to Online. Promotion of arts and culture was considered and implemented the restoration of the antiques to be ready for tourism once it's stable. The spreading Buddhism aspect has changed from reactive to proactive such as activity called "talking to monks" to heal the soul, live online using Facebook, distributing Dhamma books through the website. Last, being mentally reliant on people in the community the format has been adjusted to focus on religious welfare, helping people in a concrete way such as Pansuk cabinet, food and essential things for home delivery, using temple space for vaccinated. But there are still issues that need continuous improvement, especially in personnel. There should be support for monks to learn technology for development, open mind to learn new things inclusive of temple administration and management.

Keywords: Innovation, Monks, Buddhist temple role, COVID-19

บทนำ

ในปลายพ.ศ. 2562 มีรายงานผู้ป่วยโรคปอดอักเสบที่ไม่ทราบสาเหตุในเมืองอู่ฮั่น เมืองเอกของมณฑลหูเป่ย์ทางตอนกลางของจีน และมีการรายงานการแพร่กระจายจากคนสู่คน มีการติดเชื้อเพิ่มขึ้นในอัตราที่สูงและมีผู้เสียชีวิตอย่างต่อเนื่อง การแพร่ระบาดลุกลามไปยังประเทศต่างๆ ทั้งในภูมิภาคเอเชีย ยุโรป และสหรัฐอเมริกา รวมทั้งประเทศไทย รัฐบาลในหลายประเทศได้มีมาตรการจำกัดการเข้าออกประเทศ หลายประเทศประกาศห้ามประชาชนออกนอกเคหสถานในเวลาที่กำหนด สำหรับสถานการณ์การแพร่ระบาดในประเทศไทย พบผู้ป่วยรายแรกเมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2563 ต่อมาวันที่ 29 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2563 ประเทศไทย

ได้ประกาศให้โรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (COVID-19) เป็นโรคติดต่ออันตราย (ประกาศกระทรวงสาธารณสุข, 2563) และรัฐบาลได้ประกาศพระราชกำหนดฉุกเฉินเมื่อวันที่ 24 มีนาคม พ.ศ. 2563 (ประกาศสถานการณ์ฉุกเฉิน, 2563) โดยมีมาตรการควบคุมการเข้าออกจังหวัดและประกาศปิดสถานที่เสี่ยง ห้ามประชาชนออกนอกเคสสถานทั่วราชอาณาจักร และสั่งห้ามไม่ให้คนต่างชาติและคนไทยเดินทางเข้าประเทศไทย จากสถานการณ์ดังกล่าวก่อให้เกิดผลกระทบเป็นวงกว้าง และเป็นอุปสรรคอย่างมากในการดำเนินชีวิตประจำวันหรือการปฏิบัติการกิจต่างๆ

พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นสถาบันหนึ่งที่อยู่คู่กับสังคมไทยมายาวนาน จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนไทยในทุกด้าน ทั้งด้านวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม ประเพณีและศีลธรรม บทบาทของวัดจึงมีความสำคัญในการเป็นศูนย์กลางและเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน โดยมีพระสงฆ์เป็นตัวแทนในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ทั้งในด้านการเป็นศูนย์กลางบริการทางการศึกษา เป็นแหล่งส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม เป็นที่พึ่งทางใจแก่คนในชุมชนก็ได้รับผลกระทบเช่นกัน จากภาวะวิกฤตนี้จำเป็นต้องมีสถาบันทางพระพุทธศาสนาต้องดำเนินการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำเนินกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาของวัดและพระสงฆ์ให้ เป็นไปด้วยความราบรื่น

แนวคิดนวัตกรรมทางสังคม

ในโลกปัจจุบัน มนุษย์ประสบปัญหาในหลากหลายด้าน สิ่งที่กำลังก่อให้เกิดปัญหาคือความเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี Digital Disruption ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงของสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เกิดจากเทคโนโลยีดิจิทัล การเปลี่ยนแปลงทางสภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติ เช่นสภาวะโลกร้อน ภัยแล้ง อุทกภัย รวมถึงภาวะวิกฤตที่เกิดจากโรคระบาด การเปลี่ยนแปลงของโลกเหล่านี้เรียกว่า VUCA (สุรเดช จงวรรณศิริ, 2562) คือการมีความผันผวนสูง ไม่สามารถคาดเดาหรือพยากรณ์ได้ล่วงหน้าทำให้ไม่สามารถมีหลักเกณฑ์ในการตัดสินใจที่ชัดเจน อีกทั้งมีสภาวะที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ มีสภาวะแห่งความคลุมเครือที่ไม่สามารถบ่งชี้ข้อเท็จจริงของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ในอดีตมีการศึกษาการจัดการการเปลี่ยนแปลงเพื่อการพัฒนา โดยมีแนวความคิดเกี่ยวกับนวัตกรรม ซึ่งแนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับนวัตกรรมนี้ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าเกิดในช่วงใด แต่เริ่มได้รับการยอมรับและมีการนำคำนี้ไปใช้อย่างกว้างขวางนับแต่ปีค.ศ. 1950 เป็นต้นมา (กฤตเมธ บุญนุ่น, 2560) ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ระบุว่านวัตกรรมคือการกระทำหรือสิ่งที่ทำขึ้นใหม่หรือแปลกจากเดิมซึ่งอาจจะ เป็นความคิด วิธีการ หรืออุปกรณ์ เป็นต้น (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2554) ส่วนสำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติได้ให้ความหมายคำว่านวัตกรรมว่า คือสิ่งใหม่ที่เกิดจากการใช้ความรู้และความคิดสร้างสรรค์ที่มีประโยชน์ต่อเศรษฐกิจและสังคม (สำนักงานนวัตกรรม

แห่งชาติ, 2553) นวัตกรรมยังสามารถหมายถึงสิ่งใหม่ที่ไม่เคยมีใครเคยทำมาก่อน หรือสิ่งใหม่ที่เกิดขึ้นจากการนำสิ่งที่มีอยู่แล้วมาพัฒนา ปรับปรุงให้ดีขึ้น หรือ สิ่งใหม่ที่ได้ทำมาแล้วในอดีตแต่ได้มีการรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่ การคิดค้นนวัตกรรมมักเกิดจากการวิจัยและพัฒนาโดยเฉพาะในด้านผลิตภัณฑ์และบริการ รวมถึงการพัฒนาองค์กร (European Commission, 2013); (Holt, K., 1971); (Morelli, N., 2007); (Neumeier, S., 2011) และส่วนใหญ่เป็นด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี (Butkeviciene, E., 2009)

นวัตกรรมทางสังคมคือแนวคิดใหม่ที่ถูกนำมาใช้ในการพัฒนาผลิตภัณฑ์และบริการ รวมถึงกระบวนการใหม่ ๆ ที่ตอบสนองต่อความต้องการทางสังคมและการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมหรือความร่วมมือใหม่ที่เกิดขึ้นเพื่อบรรลุเป้าหมายในการปรับปรุงความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น (European Commission, 2013) โดยมีองค์ประกอบ คือ หนึ่ง ประเด็นปัญหาที่สังคมหรือชุมชนประสบอยู่ สอง แนวทางในการแก้ไขปัญหา สาม การประเมินผลหลังจากปฏิบัติตามแนวทางที่แก้ปัญหานั้นและสี่ ขั้นตอนการขยายผลสำเร็จ ดังเช่นการศึกษาของ Pot and Vass พบว่านวัตกรรมทางสังคมเป็นพลวัตทางการจัดการ รวมถึงความยืดหยุ่นขององค์กร การพัฒนาทักษะและความสามารถ (Pot, F. & Vass, F., 2008) และ Neumeier ได้ระบุว่า นวัตกรรมทางสังคมเกิดขึ้นจากความร่วมมือในการกระทำบางอย่างของกลุ่มบุคคลเพื่อผลในการเปลี่ยนแปลง พัฒนาทั้งในด้านทัศนคติ วิธีการ รวมถึงพฤติกรรมเพื่อความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ทั้งนี้อาจเกิดจากประเด็นปัญหาที่พบทั้งที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติหรือเกิดจากสภาพภายนอก โดยทำให้บุคคลหรือกลุ่มบุคคลมีการแสดงเจตนาในการแก้ไขปัญหาด้วยการให้ความร่วมมือตามวิธีการต่าง ๆ เพื่อการพัฒนา (Neumeier, S., 2011) ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการศึกษาของ อลงกรณ์ คูตระกูล ที่กล่าวถึงขั้นตอนนวัตกรรมทางสังคมอันได้แก่ หนึ่ง การตระหนักถึงปัญหาและการเปิดรับความรู้ใหม่ สอง การขยายแนวร่วม ตั้งทีมงานและลงมือปฏิบัติ สาม การทำให้เป็นทางการ การปรับปรุงกิจกรรมและการเผยแพร่ผลสำเร็จ สี่ การประเมินผลการปฏิบัติ และการสร้างกิจกรรมใหม่ ๆ (อลงกรณ์ คูตระกูล, 2553) นอกจากนี้ นวัตกรรมทางสังคมตามแนวคิดของสำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ คือ การประยุกต์ใช้ความคิดใหม่และเทคโนโลยีที่เหมาะสมในการยกระดับคุณภาพชีวิต ชุมชน และสิ่งแวดล้อม อันจะนำไปสู่ความเท่าเทียมกันในสังคม และสามารถลดปัญหาความเหลื่อมล้ำได้อย่างเป็นรูปธรรม (สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ, 2562) เมื่อพิจารณาโดยองค์รวม นวัตกรรมทางสังคมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องในวงกว้างทั้งในมหภาคและจุลภาคเพราะต้องอาศัยแรงขับเคลื่อนทางสังคมจากทั้งหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง หน่วยงานที่ไม่แสวงผลกำไร ไปจนถึงกระทั่งชุมชนหรือคนในพื้นที่ โดยมีเป้าหมายร่วมกันในการแก้ปัญหาของสังคมหรือชุมชน ซึ่ง European Commission ได้ระบุถึงลักษณะของนวัตกรรมทางสังคมว่าเป็นระบบเปิดโดยมีการแลกเปลี่ยนและแบ่งปันความรู้ เป็นสหวิทยาการ เป็นการรวบรวมความรู้จากหลายแหล่งเพื่อการแก้ไขปัญหา โดยอาศัยการให้ความ

ร่วมมือจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องหรือการมีส่วนร่วมของชุมชน ทั้งนี้กระบวนการนวัตกรรมทางสังคมเป็นลักษณะการแก้ปัญหาเฉพาะเรื่อง เฉพาะพื้นที่ เพราะปัญหาในแต่ละพื้นที่มีความแตกต่างกัน (European Commission, 2013) กล่าวโดยสรุปความหมายของนวัตกรรมทางสังคมคือ กระบวนการทางความคิด แนวทาง นโยบายในการพัฒนาความสามารถทางสังคมปัจเจกบุคคล ชุมชนหรือองค์กร โดยอาศัยการให้ความร่วมมือจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องหรือการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่อแก้ปัญหาและยกระดับความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นทั้งในด้านสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม อันนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

บทบาทของวัดและศาสนกิจของสงฆ์

วัดแห่งแรกในสมัยพุทธกาลคือวัดเวฬุวนาราม เป็นสถานที่ที่พระเจ้าพิมพิสารสร้างถวายพระพุทธเจ้า ที่แคว้นมคธ ประเทศอินเดีย ซึ่งใช้เป็นสถานที่จำพรรษา และประกอบกิจกรรมประจำวันของพระพุทธเจ้าและเหล่าสาวก สำหรับประเทศไทย พระพุทธศาสนาได้เข้ามามีบทบาทตั้งแต่สมัยอดีตกาลเรื่อยมาจนถึงสมัยสุโขทัย อยุธยาและรัตนโกสินทร์ ความเป็นวัดได้มีการพัฒนาตามยุคสมัยอย่างต่อเนื่อง วัดนอกเหนือจากการเป็นที่พำนักของสงฆ์และการทำศาสนกิจแล้ว วัดยังมีบทบาทในด้านการศึกษา เพราะวัดเป็นศูนย์รวมทางความรู้และสรรพวิชา เมื่อพ่อแม่มีบุตรหลานก็จะส่งบุตรหลานไปบวชเรียนและศึกษาหาความรู้ที่วัด เป็นสถานที่ปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม เป็นสถานที่ให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ วัดยังมีบทบาทในการสร้างเสริมวัฒนธรรมไทย ไม่ว่าจะเป็นศิลปะ จิตรกรรมฝาผนัง ลักษณะของอุโบสถ วิหาร เจดีย์ รวมถึงโบราณสถาน โบราณวัตถุต่างๆ และไม่เพียงแต่สภาพภายนอกที่เป็นวัตถุ วัดยังเป็นที่พักใจของพุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะในช่วงที่ประชาชนเกิดความทุกข์ยาก วัดก็เป็นที่พักใจในทุกสถานการณ์ กระทั่งมีคำว่า “บวร” เป็นคำที่ใช้ในการเรียกย่อๆของ บ้าน วัด และโรงเรียน ซึ่งเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ที่ให้ความสำคัญกับบ้าน วัด และโรงเรียนถือเป็นสถาบันที่มีความสำคัญต่อสังคม พระอริการโสภณ ปิยธมโม (กิ่งแก้ว) และคณะ (2564) ได้ให้ความหมายว่า บวร คือ บ้าน วัด และโรงเรียนซึ่งถือเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสร้าง การพัฒนาที่ยั่งยืนโดยมีองค์ประกอบดังนี้ บ้าน คือ ชุมชน ผู้นำชุมชน หน่วยงานต่างๆในชุมชน รวมถึง เครื่องมือและกลไกต่างๆที่มาจากภาครัฐ ที่จะนำมาดูแลและพัฒนาด้านสภาพแวดล้อม และด้านกายภาพต่างๆ ที่อยู่ในชุมชน วัด คือ สถาบันที่เป็นศูนย์รวมของประชาชนชาวพุทธอันมีความเกี่ยวข้องตั้งแต่เกิด เช่น เกิดมาบิดา มารดาจะพาบุตรไปวัดเพื่อให้พระที่เคารพนับถือตั้งชื่อ เป็นต้น ซึ่งวัดจะประกอบไปด้วยพระภิกษุสงฆ์ สามเณร แม่ชี อุบาสก และอุบาสิกา ส่วนโรงเรียน คือ สถาบันทางสังคมที่ให้ความรู้ และขัดเกลาเยาวชน ให้เยาวชนมีความรู้คู่คุณธรรมเพื่อนำสังคมไปสู่แนวทางที่ถูกต้อง

ประกอบด้วย ครู อาจารย์ นักวิชาการ และบุคลากรทางการศึกษา อื่นๆ ทั้งในโรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย และองค์กรการศึกษาอื่นๆ

ในส่วนของพระสงฆ์ถือเป็นตัวแทนของวัดในการดำเนินศาสนกิจ เป็นการยึดถือแนวทางการบำเพ็ญกรณียกิจของพระพุทธเจ้าและของพระสาวกในอดีตกาล โดยมีวัตถุประสงค์และขอบเขตกว้างขวางดังพุทธพจน์เมื่อครั้งแรกที่พระพุทธเจ้าทรงส่งพระสาวกออกไปประกาศพระศาสนา ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

ในภาวะปกติ พระสงฆ์มีหน้าที่ธำรงตนเป็นแบบอย่าง และคอยให้คำปรึกษา รวมทั้งเป็นผู้นำในการพัฒนาเปลี่ยนแปลงสังคมไปในทางที่ถูกที่ควร เห็นได้จากการที่พระสงฆ์เป็นผู้นำในการจัดการชุมชน จัดการป่า จัดการน้ำ และจัดการวัดให้เป็นศูนย์การเรียนรู้ เป็นศูนย์ฝึกสัมมาชีพ เป็นต้น จึงนับได้ว่าพระสงฆ์มีส่วนสำคัญในการพัฒนาประเทศอีกทางหนึ่ง สำหรับในภาวะวิกฤต ประเทศชาติมีสาธารณภัยเกิดขึ้น คณะสงฆ์เป็นองค์กรที่สำคัญในการประสานศรัทธาของสาธุชน สนับสนุนภาครัฐในการเข้าไปช่วยเหลือเกื้อกูล บรรเทาความทุกข์ทางกาย ด้วยวัตถุสิ่งของจำเป็นเบื้องต้น ที่สำคัญคือ พระสงฆ์สามารถเข้าไปมีส่วนช่วยบรรเทาทุกข์ทางใจ โดยการนำหลักธรรมไปประทับประคองจิตใจให้ผู้ประสบภัยก้าวพ้นภาวะวิกฤต ซึ่งพระสงฆ์มีบทบาทที่จะต้องรับผิดชอบเรื่องของสถานภาพของแต่ละบุคคล สอดคล้องกับพันธกิจของวัด 6 ด้าน ได้แก่

1. ด้านการปกครอง ในแต่ละระดับชั้นของคณะสงฆ์ตั้งแต่มหาเถรสมาคม สมเด็จพระสังฆราชฯ แต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่ต่าง ๆ เจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด จนมาถึงเจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล เจ้าอาวาส ผู้ช่วยเจ้าอาวาส ซึ่งแต่ละระดับก็มีเขตอำนาจ มีหน้าที่ในการดำเนินการโดยวัตถุประสงค์เพื่อก่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในการปฏิบัติกิจวัตรของพระสงฆ์ เช่นการดำเนินการประชุมคณะสงฆ์ในแต่ละวัด อาจมีการประชุมอาทิตย์ละครั้งหรือมีการกำหนดวาระการประชุมตามความจำเป็นเร่งด่วนเพื่อเปิดโอกาสในการแสดงความคิดเห็น การปรึกษาหารือ หรือการกำหนดแนวทางปฏิบัติร่วมกัน (สมศักดิ์ สนพะเนาว์และคณะ, 2564) ในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงมีพระดำริให้คณะสงฆ์ให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์ดังกล่าว (กระทรวงวัฒนธรรม, 2563ก) โดยพิจารณาให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติประสานไปยังวัดทั่วราชอาณาจักรให้จัดตั้งโรงทานในการช่วยเหลือผู้ประสบภัยและผู้ได้รับผลกระทบ (พระมหาอำคา วรปญโญ และภักดี โพธิ์สิงห์, 2564); (ข่าวไทยพีบีเอส, 2563) ซึ่งถูกนำไปปฏิบัติโดยคณะสงฆ์และเจ้าอาวาสในแต่ละวัด เป็นแนวทางในการใช้อำนาจปกครองเพื่อความ

ผาสักของประชาชน ทั้งนี้การปฏิบัติก็แตกต่างกันไปในรูปแบบของแต่ละวัด ตามการกำกับดูแลของเจ้าอาวาสที่มีอำนาจในการบริหารจัดการ ในฐานะนิติบุคคลอันเป็นจุดก่อกำเนิดของนวัตกรรมทางสังคมของพระสงฆ์ โดยกรมการศาสนาได้มีประกาศจัดการจัดกิจกรรมเข้าวัดปฏิบัติธรรมวันธรรมสวนะระหว่างเดือนเมษายนถึงเดือนกันยายน 2563 (กระทรวงวัฒนธรรม, 2563ข) และมีการชี้แจงแนวทางในการจัดกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาในช่วงสถานการณ์โควิด 19 ซึ่งเป็นนวัตกรรมทางสังคมที่เรียกว่า New normal หรือสถานการณ์ปกติใหม่ โดยการรักษากำหนดเกี่ยวกับการรักษาระยะห่างทางสังคม (Social Distancing) เช่นการสวมหน้ากากอนามัย การรักษาความสะอาด การฆ่าเชื้อด้วยการหมั่นล้างมือและอุปกรณ์รวมทั้งสถานที่ในการจัดกิจกรรม และต้องใช้เวลาในการจัดกิจกรรมให้น้อยที่สุด (กระทรวงวัฒนธรรม, 2563ค) ทั้งนี้ต้องไม่ขัดต่อคำสั่งของศูนย์บริหารสถานการณ์แพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (ศบค.)

2. ด้านศาสนศึกษา คือการมีส่วนร่วมในการส่งเสริมและสนับสนุนระบบการศึกษาสามารถแบ่งออกเป็นสองด้านคือ ด้านการศึกษาของคณะสงฆ์และด้านการศึกษาของฆราวาส สำหรับคณะสงฆ์จะเป็นการส่งเสริมให้เรียนนักรธรรมแต่ละระดับคือ นักรธรรมตรี นักรธรรมโทและนักรธรรมเอก รวมถึงการเรียนเปรียญธรรมบาลี สำหรับฆราวาสมีการจัดให้เรียนธรรมศึกษาบาลีศึกษา (สมศักดิ์ สนพะเนาและคณะ, 2564) และการเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ ในวัดที่มีศักยภาพในการบริหารจัดการก็จัดให้มีการเรียนวิชาชีพเสริมเข้าไปกับการเรียนพระพุทธศาสนาเพื่อให้คนในชุมชนสามารถนำไปประกอบอาชีพสร้างรายได้ (สุเทพ เชื้อสมุทร, 2564). เช่น การซ่อมและล้างแอร์ การตัดเย็บเสื้อผ้า การนวดแผนไทย แต่จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 ทำให้เกิดนวัตกรรมในด้านศาสนศึกษา เช่น หลักสูตรการบวชพระนวกะออนไลน์ ที่วัดญาณเวศกวัน จังหวัดนครปฐม ที่กำลังพัฒนาหลักสูตร (วัดญาณเวศกวัน, 2563ก) เพราะปริมาณพระบวชใหม่เริ่มมีปริมาณน้อยลงทุกปีและในสถานการณ์นี้ทำให้ต้องรักษาระยะห่างทางสังคมมากขึ้น ส่วนการเรียนการสอนที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (มจร) ได้ออกมาตรการในการป้องกัน เช่น ลดปริมาณบุคลากรที่เข้าปฏิบัติงานโดยการสลับวันและบางส่วนปฏิบัติงานจากบ้าน (Work from home) การเรียนการสอนและการสอบวัดผลให้ดำเนินการในรูปแบบออนไลน์ (พระมหาจันทน์ศิริวัฒน์ (ผมไผ่), 2564); (Somsathan, P. & Sanjaiprom, S., 2021)

3. ด้านสาธารณูปการ เรื่องการก่อสร้าง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการสร้างอุโบสถ วิหาร ปรับปรุงสถานที่ต่าง ๆ อันเป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสในการมีความคิดริเริ่มในการดำเนินการ ปัจจัยเรื่องของทุน งบประมาณ กำลังคน รวมถึงการสนับสนุนจากหน่วยงานรัฐ โดยเฉพาะในกรณีที่ดินเป็นวัดหลวงหรือถูกกำหนดให้เป็นโบราณสถาน โบราณวัตถุที่ต้องมีการดูแลรักษา อนุรักษ์โดย

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม การดำเนินการใดๆ จำเป็นต้องมีการยื่นเรื่องเพื่อขออนุญาตในการดำเนินการ

4. ด้านงานเผยแผ่ พระมีหน้าที่เผยแผ่สั่งสอนธรรม ถือเป็นหัวใจของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น พระพุทธเจ้าไปสอนธรรมที่ใดก็มีแต่สร้างความเจริญให้กับที่นั้น พระสงฆ์จำเป็นต้องเป็นแบบอย่างที่ดีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาซึ่งมีทั้งรูปแบบการเทศน์ การจัดกิจกรรมฝึกอบรมค่ายพุทธบุตรในโรงเรียน การสร้างคุณธรรม จริยธรรมโดยมีพระสงฆ์ผู้มีความรู้เป็นวิทยากร ที่ผ่านมาในอดีตรูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจะเป็นในเชิงรับคือรอให้ญาติโยมมาที่วัดเพื่อฟังเทศน์ ฟังธรรมในวันพระ วันอาทิตย์หรือวันสำคัญทางศาสนา แต่จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 ทำให้เกิดนวัตกรรมการเผยแผ่ที่เปลี่ยนรูปแบบจากเชิงรับมาเป็นเชิงรุก จากการศึกษาพบในหลายกรณี ดังตัวอย่าง วัดญาณเวศกวัน ที่จัดกิจกรรมคุยกับพระ เพื่อเยียวยาความเศร้าโศกของผู้สูญเสียบุคคลอันเป็นที่รักด้วยกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา การให้คำปรึกษาทางพุทธจิตวิทยา ในด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีการปรับเปลี่ยนจากการพบหน้ามาเป็นรูปแบบออนไลน์ โดยการใช้เทคโนโลยีและการใช้สื่อสังคมออนไลน์ เช่น เฟสบุ๊กและเว็บไซต์ เป็นตัวเชื่อมโยงระหว่างญาติโยมกับวัด การแจกหนังสือธรรมะคำสอนของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ส่งผ่านทางไปรษณีย์ถึงผู้รับที่บ้านโดยญาติโยมไม่จำเป็นต้องเดินทางมาวัด (วัดญาณเวศกวัน, 2563ข) มีการพัฒนาเว็บไซต์และระบบฐานข้อมูลในการเผยแผ่ธรรมะ พยายามรวบรวมคำสอนของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ที่มีมากมายมาจัดหมวดหมู่ให้สามารถสืบค้นได้ง่าย (วัดญาณเวศกวัน, 2563ค) การปรับเปลี่ยนรูปแบบอย่างจริงจังในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยใช้สื่อหรือเทคโนโลยีที่ทันสมัย ถูกนำไปใช้อย่างแพร่หลาย ในกรณีวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร ก็เป็นอีกวัดหนึ่ง ซึ่งพัฒนาการฟังเทศน์ ฟังธรรม สวดมนต์ที่วัดมาเป็นรูปแบบออนไลน์ ผ่านการไลฟ์สดในเฟสบุ๊ก ศึกษาหาข้อมูลโดยใช้ Program obs ในการไลฟ์สดและก็มี premiere program ในการติดต่อซึ่งอาศัยคณะพระภิกษุสงฆ์ภายในวัดเป็นผู้ดำเนินการ การบันทึกเสียงและการไลฟ์สดก็ศึกษาหาข้อมูลจาก YouTube เป็นสำคัญ

5. ด้านศึกษาสงเคราะห์ เป็นบทบาทหนึ่งของพระสงฆ์ในการสนับสนุนการศึกษาด้วยการให้ทุน การศึกษา อุปกรณ์การเรียน ไม่ว่าจะเป็นนักเรียน นักศึกษาที่อาศัยอยู่ในวัด หรือการให้กับเด็กในชุมชน หรือวัดใดที่มีโรงเรียนอยู่ด้วย ก็มีการดำเนินการให้ทุนกับเด็กนักเรียนในโรงเรียนนั้น (สมศักดิ์ สนพะเนาว์และคณะ, 2564) และในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 พระสงฆ์ได้ประสานงานกับหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล พัฒนาความร่วมมือกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลในการให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโรค การปฏิบัติเพื่อหลีกเลี่ยงจากการติดเชื้อ การแจกจ่ายอุปกรณ์ป้องกันการแพร่ระบาดของโรค (ณัชพล ศิริสวัสดิ์, 2564)

6. ด้านสาธารณสงเคราะห์ เป็นบทบาทสำคัญที่สามารถแยกย่อยเป็น 4 ด้านอันได้แก่ 1.ด้านการช่วยเหลือเกื้อกูลสังคม เช่น การช่วยเหลือคนยากจน การเสริมสร้างคุณธรรมจริยธรรม 2.ด้านการช่วยเหลือกิจการของผู้อื่น เช่น การสนับสนุนโครงการเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริ 3.ด้านการช่วยเหลือเกื้อกูลสถานที่อันเป็นสาธารณสมบัติ เช่น การสงเคราะห์โรงเรียนชุมชน การสนับสนุนหรือสร้างโรงพยาบาล 4.ด้านการช่วยเหลือประชาชนทั่วไปตามกาล เช่น ในกรณีเกิดภัยพิบัติด้วยการมอบสิ่งอำนวยความสะดวก อาหาร ยา จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงนวัตกรรมด้านสาธารณสงเคราะห์ซึ่งมีรูปแบบหลากหลาย เช่น การจัดทำตู้ปันสุขหน้าวัด เป็นการรวบรวมสิ่งจำเป็นในการดำเนินชีวิตประจำวัน เช่น อาหาร ข้าวสาร สิ่งประกอบเพื่อการปรุงอาหาร น้ำดื่ม มาวางในตู้ปันสุขเพื่อแจกจ่ายให้คนที่ยังพอจะเดินทางได้ มารับที่วัด กับการจัดทำโรงทานเดลิเวอรี่ โดยจัดหน่วยรถเพื่อจะนำทานนั้นไปมอบให้ที่บ้าน (พระครูสุทธิวรญาณ (นิธิมงคลชัย) และวัดป่าญาณวิสุทธาวาส, 2564) นอกจากนี้วัดชลอ จังหวัดนนทบุรี พระท่านคิดโครงการหนึ่งขึ้น เรียกว่า คุปองอ้อมท้อง อ้อมบุญ อ้อมธรรม คุปองนี้มีมูลค่า 40 บาท เริ่มจากการทำแบบสำรวจผ่าน Google form เก็บข้อมูลทั้งตำบลบริเวณวัดชลอและตำบลบางกรวย เพื่อสำรวจความต้องการและเก็บเป็นข้อมูล โดยแบ่งกลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ กลุ่มผู้ป่วยติดเตียง กลุ่มพิการตามแต่ละประเภท กลุ่มเยาวชนที่มีครอบครัวก่อนวัยอันควร และกลุ่มคนที่ทุกข์ยากได้รับผลกระทบจริง แล้วจึงแจกจ่ายคุปองออกไปเพื่อให้คนมาใช้กับร้านค้าใกล้เคียงเป็นการช่วยเหลือทั้งประชาชนทั่วไปและผู้ประกอบการที่ได้รับผลกระทบ อีกทั้งรูปแบบนี้จะให้ทางเลือกกับผู้รับของบริจาคได้อย่างเฉพาะเจาะจงตามความต้องการมากขึ้น นอกจากนี้ในบางวัดพระสงฆ์ประสานงานกับหน่วยงานสาธารณสุขและภาครัฐใช้พื้นที่วัดเพื่อตรวจค้นหาผู้ป่วยเชิงรุก เป็นพื้นที่การรับวัคซีนของชุมชน หรือเป็นโรงพยาบาลสนาม ทั้งนี้การขยายความช่วยเหลือในด้านสาธารณสงเคราะห์ให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากขึ้นจำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ไม่เพียงแต่เป็นกิจกรรมที่พระสงฆ์ดำเนินการแต่ฝ่ายเดียว แต่พระสงฆ์ควรใช้บทบาทตนเองเป็นศูนย์กลางในการสร้างเครือข่าย ทั้งเครือข่ายองค์กรอาสาสมัคร เครือข่ายองค์กรสาธารณสงเคราะห์วิถีพุทธ เครือข่ายข้าราชการและหน่วยงานของรัฐในพื้นที่เพื่อร่วมกันทำงานแบบบูรณาการ (ณัชพล ศิริสวัสดิ์, 2564)

สรุป

จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (COVID-19) ทำให้เกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า New normal หรือสถานการณ์ปกติใหม่ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทุกประเทศทั่วโลก สำหรับประเทศไทย องค์กรทางพระพุทธศาสนาได้รับผลกระทบเช่นกัน แต่ในการที่ได้รับผลกระทบนี้ทำให้เกิดนวัตกรรมในการเปลี่ยนแปลงและ

พัฒนาในพันธกิจต่างๆของพระสงฆ์ 6 ด้านคือ ด้านการปกครองโดยที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงมีพระดำริให้คณะสงฆ์ให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์ดังกล่าว โดยพิจารณาให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติประสานไปยังวัดทั่วราชอาณาจักรให้จัดตั้งโรงทานในการช่วยเหลือผู้ประสบภัยและผู้ได้รับผลกระทบ ด้านศาสนศึกษา มีการนำเทคโนโลยีมาปรับใช้มากขึ้น เปลี่ยนรูปแบบการสอนจาก Onsite มาเป็น Online และในมหาวิทยาลัยสงฆ์ได้จัดการทำงานแบบ Work from home มีการสับเปลี่ยนวันที่เข้ามาทำงาน ลดปริมาณบุคลากรที่ต้องมาปฏิสัมพันธ์กัน ด้านสาธารณูปการ วัดใช้โอกาสนี้ในการบูรณะโบราณสถาน โบราณวัตถุของวัดเพื่อเตรียมความพร้อมก่อนกลับมาดำเนินการในรูปแบบปกติ ด้านงานเผยแผ่ มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการเผยแผ่จากเชิงรับเป็นเชิงรุก โดยการนำเทคโนโลยีมาช่วยผ่านทางสื่อสังคมออนไลน์ การนำสวดมนต์ทำวัตรผ่านเว็บไซต์ Facebook Live มีการแจกหนังสือธรรมะผ่านทางเว็บไซต์ ด้านศึกษา สงเคราะห์ พระสงฆ์ได้ประสานงานกับหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล พัฒนาความร่วมมือกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลในการให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติเพื่อหลีกเลี่ยงจากการติดเชื้อ การแจกจ่ายหน้ากากอนามัยและเจลแอลกอฮอล์ในการฆ่าเชื้อ ด้านสาธารณสงเคราะห์ มีการบริจาคทาน การจัดทำตู้ปันสุขหน้าวัด การจัดทำโรงทานเดลิเวอรี่ การใช้พื้นที่วัดเพื่อตรวจค้นหาผู้ป่วยเชิงรุก เป็นพื้นที่การรับวัดขึ้นของชุมชน เป็นต้น ทั้งนี้การดำเนินการใดๆต้องอาศัยรูปแบบการทำงานเชิงบูรณาการและการให้ความร่วมมือซึ่งกันและกัน อีกทั้งจำเป็นต้องกำกับดูแลให้ทั่วถึงโดยเจ้าอาวาสผู้ที่เป็นผู้นำของวัดในแต่ละชุมชน พื้นที่ ให้มีการจัดการอย่างเป็นเอกภาพ อีกทั้งจำนวนพระสงฆ์และสามเณรบวชใหม่และอยู่จำวัดมีปริมาณลดน้อยลงทุกปี สืบเนื่องจากหลายปัจจัยคือ ปริมาณเด็กที่เกิดใหม่มีจำนวนน้อยลง ปัญหาเศรษฐกิจที่ทำให้ฆราวาสชายต้องทำงานหาเลี้ยงครอบครัวโดยเฉพาะการทำงานที่อนุญาตให้ลาเพื่อการอุปสมบทเพียง 14 วัน ดังนั้นการบริหารจัดการทรัพยากรบุคคลที่ลดน้อยลงจึงอาจเป็นข้อจำกัดที่ต้องคำนึงถึง

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงวัฒนธรรม. (2563ก). พิธีมอบสิ่งของให้แก่ผู้ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโควิด-๑๙. เรียกใช้เมื่อ 19 กรกฎาคม 2564 จาก https://www.mculture.go.th/th/article_view.php?nid=43765
- กระทรวงวัฒนธรรม. (2563ข). ประกาศกรมการศาสนาเรื่องจัดการจัดกิจกรรมเข้าวัดปฏิบัติธรรมวันธรรมสวนะ. เรียกใช้เมื่อ 19 กรกฎาคม 2564 จาก https://www.mculture.go.th/th/article_view.php?nid=42336

- กระทรวงวัฒนธรรม. (2563ค). แนวทางการจัดกิจกรรม ทางพระพุทธศาสนา ในช่วง COVID-๑๙. เรียกใช้เมื่อ 19 กรกฎาคม 2564 จาก https://www.m-culture.go.th/th/article_view.php?nid=90546
- กฤตเมธ บุญนุ่น. (2560). นวัตกรรมทางสังคม: ความรู้สู่สังคมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน. วารสาร สังคมศาสตร์วิชาการ, 10(2560), 245-262.
- ข่าวไทยพีบีเอส. (2563). สมเด็จพระสังฆราช ประทานพระดำริให้วัดตั้งโรงทานช่วยคนรายได้น้อย. เรียกใช้เมื่อ 9 สิงหาคม 2564 จาก https://news.thaibps.or.th/content/290155?read_meta=%7B%22label%22%3A%22articlepage_number%22%2C%22group%22%3A%22%22%7D
- ณัชพล ศิริสวัสดิ์. (2564). การศึกษาเครือข่ายงานสาธารณสุขสงเคราะห์ของคณะสงฆ์ไทยในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (โควิด-19). วารสาร มจร. สังคมศาสตร์ปริทรรศน์, 10(3), 264-277.
- ประกาศกระทรวงสาธารณสุข. (2563). ชื่อและอาการสำคัญของโรคติดต่ออันตราย (ฉบับที่ 3). ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 137 ตอนพิเศษ หน้า 1 (29 กุมภาพันธ์ 2563).
- ประกาศสถานการณ์ฉุกเฉิน. (2563). การระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 137 ตอนพิเศษ หน้า 1 (25 มีนาคม 2563).
- พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน. (2554). นวัตกรรม. เรียกใช้เมื่อ 16 สิงหาคม 2564 จาก <https://dictionary.orst.go.th/>
- พระครูสุทธธิริญาณ (นิธิมงคลชัย) และวัดป่าญาณวิสุทธาวาส. (2564). การจัดการงานสงฆ์สาธารณสุขสงเคราะห์ในสถานการณ์การแพร่ระบาดของ เชื้อโควิด 19 ระลอกสองในจังหวัดสมุทรสงคราม: ถอดบทเรียน. วารสารมหาวิทยาลัยนครพนม, 8(5), 114-122.
- พระมหาจันทน์ศรีวิมล (ผมไผ่). (2564). แนวทางการจัดการบทบาทพระสงฆ์ในการปรับตัวกับสถานการณ์โควิด-19. Journal of Modern Learning Development, 6(1), 395-405.
- พระมหาอำคา วรปัญญา และภักดี โพธิ์สิงห์. (2564). บทบาทพระสงฆ์กับจิตบริการสังคม สาธารณะ. วารสาร มจร อุบลปริทรรศน์, 6(1), 721-736.
- พระอธิการโสภณ ปิยธมโม (กิ่งแก้ว) และคณะ. (2564). พลังบวร: พลังหลักของชุมชนคุณธรรม. วารสาร ปัญญาปัญญา, 6(1), 69-80.
- มหาวิทยาลัยนครพนม. (2539). พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- วัดญาณเวศกวัน. (2563ก). หลักสูตรการบวชพระนวกะออนไลน์. เข้าถึงได้จาก <https://www.lifestudies.net/103.html>
- วัดญาณเวศกวัน. (2563ข). ระบบแจกหนังสือภายในวัด. เรียกใช้เมื่อ 18 สิงหาคม 2564 จาก <https://activity.watnyanaves.net/report/report5.php>
- วัดญาณเวศกวัน. (2563ค). ตามรอยพุทธธรรมออนไลน์. เรียกใช้เมื่อ 2564 สิงหาคม 18 จาก <https://sites.google.com/view/buddhadhamma-online/home?fbclid=IwAR21e8qFLNKD5kXJ7bGYybDMCKAEwCXC-CePtxOplum-ZE-o10t0rKzKsr8>
- สมศักดิ์ สนพะเนาและคณะ. (2564). แนวทางการดำเนินงานตามพันธกิจ 6 ด้านของคณะสงฆ์ใน จังหวัดนครราชสีมา. วารสารวิชาการ มจร. บุรีรัมย์, 6(1), 31-45.
- สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ. (2553). รายงานผลการสำรวจขีดความสามารถด้านนวัตกรรมของประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี.
- สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ. (2562). รายงานประจำปี 2562. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ กระทรวงอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.
- สุเทพ เชื้อสมุทร. (2564). บทบาทของพระสงฆ์ในการช่วยเหลือประชาชนในสถานการณ์แพร่ระบาดของโรคโควิด 19 ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดระยอง. วารสาร มจร. อุบลปริทรรศน์: 6(2), 419-434.
- สุรเดช จอจวรรณศิริ. (2562). การจัดการสู่องค์กรนวัตกรรม. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ.
- อลงกรณ์ คูตระกูล. (2553). นวัตกรรมทางสังคม: กรณีศึกษาโครงการของท้องถิ่นในเขตภาคเหนือของประเทศไทย. ใน ดุษฎีนิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา รัฐประศาสนศาสตร์. สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- Butkeviciene, E. (2009). Social innovation in rural communities: Methodological framework and empirical evidence. *Social Science / Socialiniai mokslai*, 1(63), 80-88.
- European Commission. (2013). Guide to social innovation. Directorate-General for Regional and Urban Policy. Retrieved July 19, 2021, from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/12d044fe-617a-4131-93c2-5e0a951a095c>
- Holt, K. (1971). Social innovation in organizations. *International Studies of Management & Organization*, 1(3), 235-252.

- Morelli, N. (2007). Social innovation and new industrial contexts: Can designers industrialize socially responsible solution? *Design Issues*, 23(4), 3-21.
- Neumeier, S. (2011). Why do social innovations in rural development matter and should they be considered more seriously in rural development research? Proposal for a stronger focus on social innovations in rural development research. European Society for Rural Sociology. *Sociologia Ruralis*, 52(1), 48-69.
- Pot, F. & Vass, F. (2008). Social innovation, the new challenge for Europe. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 57(6), 468-473.
- Somsathan, P. & Sanjaiprom, S. (2021). Learning Online Preparedness during the COVID-19 Pandemic in Thailand. *Journal of MCU Peace Studies*, 9(3), 884-894.